

Paratactická determinace a větosled ve složitém souvětí

Josef Štěpán

ABSTRAKT:

Determinace se vymezuje jako sémantický vztah určovaný člen — určující člen. V souvětí se determinace formálně vyjadřuje podřadícími spojovacími výrazy, mnohem méně často souřadícími spojovacími výrazy. Právě tyto souřadící spojovací výrazy jsou předmětem článku. Článek má tři části: (1) příčinný poměr se vyjadřuje spojkami *neboť, totiž, vždyť*, srov. *Dělalo mi to starosti, **neboť** jsem nikoho neměla.* (SYN); (2) důsledkový poměr se vyjadřuje spojovacími výrazy *proto, tedy, tak, tudíž* atd., srov. *Winky se bojí výšek, **proto** si celou dobu zakrývala obličej.* (SYN); hlavní část článku (3) větosled ve složitém souvětí se vyjadřuje paratactickou determinací a kontaktní dvojicí souřadícího a podřadícího spojovacího výrazu, interpunkce.

KLÍČOVÁ SLOVA:

determinace, příčinný poměr, důsledkový poměr, hlavní věta, vedlejší věta, složitě souvětí, souřadící spojovací výraz, podřadící spojovací výraz, větosled, antepozice vedlejší věty

ABSTRACT:

Determination is defined as the semantic relationship between determinable and determinate. In a complex sentence it is formally expressed by hypotactic conjunctions, and much less frequently by paratactic connections. This article focuses on these paratactic connections. The paper consists of three parts: The first part examines the causal relationship expressed by the conjunctions *neboť, totiž, vždyť*; for example in the sentence *Dělalo mi to starosti, **neboť** jsem nikoho neměla.* The second part explores the consequential relationship is expressed by conjunctions such as *proto, tedy, tak, and tudíž*; for example: *Winky se bojí výšek, **proto** si celou dobu zakrývala obličej.* The third and main section of the article focuses on how the clause sequence in a compound-complex sentence is expressed by paratactic determination and by a contact pair of paratactic and hypotactic connectives: punctuation.

KEYWORDS:

Determination, Dausal relationship, Effect relationship, Main clause, Subordinate clause, Compound-complex sentence, Paratactic connective, Hypotactic connective, Clause order, Anteposition of the subordinate clause

ÚVOD

V článku je nově zaveden termín paratactická determinace¹ při popisu současného psaného českého souvětí pro formální vyjádření příčinné a důsledkové determinace

1 Jde o analogii k termínu hypotaktická koordinace (nejnověji Panevová 2014: 145, 162), která je projevem asymetrie mezi formou a významem. Oba termíny se týkají syndetického spojování vět, asyndetickou determinací vět (viz níže 6b), která bývá nazývána parataxí, se nebudu zabývat.

(viz oddíly 1 a 2) pomocí souřadících (parataktických) spojovacích výrazů. Spojovací výrazy jsou metodologickým východiskem výkladu souvětí, který je ukotvený v teoretickém rámci formálně-sémantického rovinného popisu (dále jen FSRP) (Štěpán 2012, 2013), srov. podrobněji na konci úvodu.

Pojmem determinace v jazyce se obecně rozumí určování jako významový (sémantický) vztah členu určujícího a určovaného na různých rovinách popisu jazykového systému. Nechám-li stranou rovinu slova a jednoduché věty (Hausenblas 1958: 36), pak na rovině souvětí se determinace u obsahových, okolnostních příslovečných a přívlastkových vedlejších vět vyjadřuje formálně podřadicími spojovacími výrazy, a to podřadicími spojkami (1, 2) a vztažnými výrazy (3, 4):²

- (1) *Rozhodl se, že se tam nebude dívat.*
- (2) **Když** *sedím doma u televize, tak nejsem nikdy osamělý.*
- (3) *Z gramofonu se linuly melodie, které prve označila Dita Saxová jmény.* (A. Lustig)
- (4) *Dorazili na planinku, kde stály ruiny proutěné chatrče.*

Pouze souvětňá determinace, u které se realizuje vnitřní vztah mezi větami,³ tj. příčinnost (kauzalita), u příčiny a důsledku vyjadřuje tento vztah také souřadícími (parataktickými) spojovacími výrazy (syndeticky), a to spojkou (5), příslovcem (6), spojkou a příslovcem (6a). V dokladu (5) jde o příčinný poměr,⁴ v dokladu (6) o poměr důsledkový:

- (5) *Dělalo mi to starosti, neboť jsem nikoho neměla.*
- (5a) *Dělalo mi to starosti, protože/poněvadž/jelikož jsem nikoho neměla.*
- (6) *Máme strašně málo času, proto nemůžeme zachovávat formality.* (E. Hemingway)
- (6a) *Máme strašně málo času, a proto nemůžeme zachovávat formality.*
- (6b) *Máme strašně málo času, nemůžeme zachovávat formality.*

Ve svém pojetí parataktické determinace (viz pozn. 1) nebudu popisovat souvětňou asyndetickou determinaci (6b), která se vyskytuje především v mluveném jazyce, pro něž je charakteristická implicitnost mezivětných vztahů.

2 Hlavním zdrojem byla souvětí z elektronických korpusů psané češtiny SYN, jež jsou součástí Českého národního korpusu (u těchto souvětí není uvedeno SYN, jsou ovšem uvedeni spisovatelé i s iniciálou křestního jména v závorce). Dále byly excerpovány doklady souvětí z textů českých spisovatelů narozených od roku 1920 (spisovatelé jsou uvedeni v závorkách i s číslem stránky v knize) a jsou uloženy elektronicky u autora článku v anotovaném Manuálním korpusu souvětí (zkratka MAKOS). Zdroj SYN i prameny jsou uvedeny na konci článku, aby podle nich mohl být vyhledáván kontext souvětí.

3 Naproti tomu u časové věty v příkladu (2) jde o okolnost, která je vnější vzhledem k ději věty hlavní.

4 Souřadící spojkou *neboť* lze substituovat podřadicími (hypotaktickými) spojkami *protože*, *poněvadž*, *jelikož* v souvětí (5a). Podrobněji o vlastnostech souřadící spojky *neboť* a o jejím odlišení od uvedených tří podřadicích spojek viz níže oddíl 1.

V jiném pojetí se u vnitřního vztahu mezi větami neuvažuje o pojmu determinace, ale jako o jednom typu propozic sémanticky závislých, které jsou vyjadřovány hypotakticky, paratakticky nebo asyndeticky (Grepł-Karlík 1986: 374), jindy o řazení determinacním (Hrbáček 1996: 335). O souvětné příčinnosti podrobně psali Karlík (1995) a Pešek (2011).

Poměr důvodový a důsledkový považuje Panevová (2014: 146–149) za koordinaci, protože termín koordinace chápe jako synonymní s termínem souřadnost (parataxe). Termín souřadnost ovšem autorka neužívá, neboť formálně-syntaktický pojem souvětí souřadné považuje za nejasný (tamtéž: 34). Respektuji toto její pojetí, které je ukotveno v rámci funkčního generativního popisu.

Vycházím z FSRP (Štěpán 2013: 16–20), který je založen v první fázi třídění souvětí na formálně-syntaktické opozici podřadicí a souřadicí spojovací výraz. V dokladech (5) a (6) jde o souřadicí spojovací výraz příčinný a důsledkový. V druhé fázi třídění je FSRP souvětí založen na sémantickosyntaktické opozici začleněnost a nezačleněnost jedné věty do druhé věty. V uvedených dvou dokladech je to začleněnost, a to determinace, kterou se budu v tomto článku zabývat. O koordinaci se jedná tehdy, kdy k tomuto začlenění nedochází (poměr slučovací, odporovací, stupňovací, vylučovací, prostě vysvětlovací).

Cílem tohoto příspěvku je stručně definovat dva pojmy parataktické determinace, a to příčinný poměr (oddíl 1) a důsledkový poměr (oddíl 2) v souvětí o dvou větách, aby se tak vytvořily předpoklady pro podrobnější popis větosledu ve složitém souvětí (tři a více vět) s parataktickou determinací; větosled je hlavním tématem článku (oddíl 3).

1. PŘÍČINNÝ POMĚR

Příčinná věta jako určující člen souvětné determinace vyjadřuje děj (stav), který vyvolává děj (stav) předcházející věty, proto jde o kauzální vztah. Věta se připojuje souřadicí spojkou *neboť* (5), již lze substituovat spojkami podřadicími *protože*, *poněvadž*, *jelikož* (5a). Ze synonymie souřadicí spojky *neboť* a uvedených tří podřadicích příčinných spojek se někdy nově vyvozuje, že není třeba rozlišovat souřadnost a podřadnost těchto spojek (Štícha 2018). Jindy jsou popisovány mluvnické (formálně-syntaktické) vlastnosti souřadicí spojky *neboť*, které svědčí o její souřadnosti (Štěpán 2017). Je to především vázaný sled věty, kterou uvozuje: zatímco věta s podřadicí spojkou *protože* může stát nejen v postpozici, ale i v antepozici ke své větě řídicí, věta se souřadicí spojkou *neboť* může stát v současné češtině jen v postpozici. Uvádím v článku z roku 2017 ještě pět dalších vlastností souřadicí spojky *neboť*. Souřadicí jsou i další příčinné spojky *totiž*, *vždyť*,⁵ které jsou už volněji připojeny:

- (7) *Prokop si chmurně prohlížel starého pána; chtělo se mu **totiž** dřímat.* (K. Čapek)
 (8) *Nešlo mi to hned, **vždyť** jsem neměla skoro žádný svaly.*

5 Podle recenzenta (recenzentky) jde o příslovce. Domnívám se ve shodě se Svobodou (1972: 87), že jsou to spojky.

2. DŮSLEDKOVÝ POMĚR

Důsledková věta jako určující člen souvětí determinace vyjadřuje důsledek, který vyplývá z děje (stavu) předcházející věty (9). Důsledkový vztah, který má vázaný sled vět, je obrácený kauzální vztah příčinný (9a). Důsledkové věty jsou uvozeny pouze souřadícími spojovacími výrazy. Před níže uvedenými spojovacími výrazy (příslovci a spojkou) stojí často spojka *a*. Stejně jako u hlavních vět příčinných je tady vázaný sled vět hlavních. Příslovce *proto* vyvozuje důsledek silně a důrazově, věta s *proto* se pojí volně a bývá často větou samostatnou. Spojka *tedy* méně často vyvozuje důsledek nedůrazně, knižní jsou příslovce *tudíž*, *pročež*.⁶

- (9) *Na to nebyla odpověď, **proto** jsem mlčel.* (L. Vaculík)
 (9a) **Protože** na to nebyla odpověď, mlčel jsem.
 (10) [...] před sebou mají prázdný prostor, nemusejí **tedy** s nikým soupeřit o své místo.
 (11) Svět pro něj byl vše cizí, **tudíž** do něj spadala i ona.
 (12) Zasmál se, **pročež** si ho mladá ošetřovatelka s obavami změřila.

3. VĚTOSLED VE SLOŽITÉM SOUVĚTÍ S PARATAKTICKOU DETERMINACÍ

V komunikaci se na základě aktuálního členění vět pozice vedlejších vět proměňuje, a tím se liší od souřadného poměru příčinného a důsledkového, v nichž věty mají stálé místo, stálou pozici. Popisovat budu větosled v různých typech složitěho souvětí s výše vymezenou parataktickou determinací, větosled, který dosud nebyl předmětem soustavného zájmu.⁷

Nejprve budu charakterizovat větosled vedlejších vět v souvětí s jednou větou hlavní a se souřadnými vedlejšími větami (3.1). Potom se soustředím na souvětí s dvěma větami hlavními a s kontaktními dvojicemi různovětných spojovacích výrazů (3.2), které se uplatňují v různých typech a větosledných variantách složitěho souvětí.

3.1 SOUVĚTÍ SE SOUŘADNÝMI VEDLEJŠÍMI VĚTAMI

Důsledková determinace u druhé věty vedlejší je dána tím, že vyjadřuje fakt vyplývající z předcházejícího faktu jako nutný závěr. Tato determinace se vyjadřuje nejrůznějšími souřadícími důsledkovými spojovacími výrazy.

Obě souřadné vedlejší věty jsou v postpozici k hlavní větě (13–16). V důsledkové determinaci vedlejších vět navrhuji pro takové složitěho souvětí nově dvě interpunkční pravidla, která doplňují kodifikaci Proška (2019: 167). Jestliže se v sou-

⁶ Stranou nechám spojkou *takže*, která vyvozuje důsledek nedůrazně a někdy ne zcela jednoznačně. Jindy bývá spojkou účinkovou, když vedlejší věta vyjadřuje účinek vysoké nebo nízké míry věty řídící.

⁷ O větosledu složitěho souvětí v současné psané češtině podrobněji viz Štěpán (připravuje se).

řadných vedlejších větách podřadicí spojky opakují, je důsledkový poměr obou vedlejších vět slabý v důsledku oddělení slučovací spojky *a* a důsledkového příslovce podřadicí spojkou; u slabého důsledkového poměru se před slučovací spojkou a čárka nepíše (13, 14). Jestliže ovšem v souřadných vedlejších větách druhá podřadicí spojka bývá fakultativní, pak důsledkový poměr obou vedlejších vět je silný v důsledku neoddělení spojky *a* a důsledkového příslovce podřadicí spojkou; u silného důsledkového poměru se před a čárka píše, protože tady spojka *a* už není slučovací, spolu s důsledkovým příslovcem totiž tvoří souřadicí spojovací výraz důsledkový *a proto, a tudíž* (15, 16):⁸

- (13) *Jirkovi rychle otrnulo a nadával, že s sebou žádnou náhradní baterii nemá a že proto už tady žádný snímek nepořídí.* (Herčík–Hrachovcová 2009: 105)
- (14) *Řekl mi, že je ve vývinu a že se tudíž musí pořádně nablábnout.* (Černucká 2013: 140)
- (15) *Je otázka, zda pilot Concordu o tom věděl, a (zda) proto nechtěl dopustit sjetí z rozjezdové dráhy.* (Vokáč 2003: 39)
- (16) *Počkal jsem, až srny budou klást své potomstvo, a (až) tudíž budou mít jiné starosti [...]* (Novotný 2013: 120)

Při antepozici souřadných vedlejších vět je druhý podřadicí spojovací výraz fakultativní, důsledkový poměr je silný a také tady navrhuji, aby se proto před a psala čárka:

- (17) *Co celému obývacímu prostoru vévodilo, a (co) proto nejvíce přitahovalo největší pozornost, byl lesklý bílý klavír.* (Louda 2017: 105)
- (18) *Třebaže ho vlastně neznám, a (třebaže) proto bych asi neměl soudit, je určitě jinej, než jsem já.* (Fibiger 2004: 80)
- (19) *Jak teta začala brát věštění vážně, a (jak) tudíž přestala být poslem dobrých zpráv, fronta za brankou se zkracovala.* (Blahová 2018: 49)

Příčinná determinace mezi souřadnými vedlejšími větami nemůže být podle Hrbáčka (1967: 142) vyjádřena souřadicí příčinnou spojkou *neboť* (20),⁹ tato spojka je zde noremní:

- (20) **Tvrdil, že je to správné, neboť že se tak obecně říká.* (Hrbáček 1967)

Podle Svobody (1972: 86n.) spojka *neboť* stojící mezi souřadnými vedlejšími větami je možná, ale neobvyklá, jak ukazuje na jiném dokladu.

8 Při rozlišování slabého a silného důsledkového poměru vedlejších vět se opírám o teoretický rámec FSRP, v němž východiskem popisu souvětí jsou spojovací výrazy (viz úvod). Recenzent(ka) má jiné teoretické východisko, jak je zřejmé z toho, že můj přístup při popisu spojovacích výrazů, které v souvětí vyjadřují syntaktické a sémantické vztahy, nazývá ve svém posudku povrchovým.

9 O dalších vlastnostech souřadicí spojky *neboť* viz výše podrobněji oddíl 1.

3.2 SOUVĚTÍ S KONTAKTNÍMI DVOJICEMI RŮZNOVĚTNÝCH SPOJOVACÍCH VÝRAZŮ

Ve složitém souvětí s dvěma větami hlavními, mezi nimiž je příčinná nebo důsledková determinace, se na základě jeho aktuálního členění podřadicí spojovací výrazy anteponovaných vedlejších vět dostávají do kontaktu se souřadícími spojovacími příčinnými a důsledkovými, jež jsou mezi větami hlavními, a vznikají tak kontaktní dvojice různovětných spojovacích výrazů. Na prvním místě v dvojici spojovacích výrazů stojí souřadící výraz příčinný (3.2.1) nebo důsledkový (3.2.2).¹⁰ Pro nedostatek místa budou uvedena jen některá složitá souvětí.

3.2.1 SOUŘADICÍ SPOJOVACÍ VÝRAZ PŘÍČINNÝ

Souřadícím spojovacím výrazem příčinným je spojka *neboť*. Stranou nechám spojky *totiž* a *vždyť*, u kterých pro volnost jejich připojení mnohdy není možná jejich substituce spojkou *protože*. Spojka *neboť* je v kontaktu s podřadicím spojovacím výrazem anteponované vedlejší věty.

Anteponovaná věta u druhé věty hlavní je příslovečná časová v souvětí o třech větách (21), ale i způsobová v souvětí o čtyřech větách (22):

- (21) *Na hřišti se strhlo hotové pozdvižení, **neboť když** měla děvčata tělocvik, na krajích u branek nikdy nechyběli místní výrostci.* (Stuchlíková 1997: 115)
- (22) *Avšak i já vím, **že** se blíží doba nezbytné péče o pokojové rostliny, **neboť tak jako** já prahnu po novém klobouku, ony dychtí po nových živinách [...]* (Devátá 2014: 121)

Bývá anteponována i nepříslovečná vedlejší věta:

- (23) *Naše ztroskotání je nerozlučně spjato s naší poutí, **neboť kdo** putuje, je neustále na revoluční cestě ztroskotání.*

3.2.2 SOUŘADICÍ SPOJOVACÍ VÝRAZ DŮSLEDKOVÝ

Tento spojovací výraz zakládá v jazykové praxi některé interpunkční problémy ve složitém souvětí. Před důsledkovými spojovacími výrazy *a proto*, *a tak*, *a tudíž* se musí v souvětí o dvou větách psát čárka podle kodifikace (Prošek 2019: 167). U složitěho souvětí Prošek uvádí, že se při vložení vedlejší věty (v mém pojetí při antepozici vedlejší věty k druhé větě hlavní) mezi slučovací spojkou *a* a následující podřadicí spojkou ve vedlejší větě čárka píše také (Prošek 2019: 168). Neřeší však psaní čárky u vložené vedlejší věty mezi důsledkovým spojovacím výrazem začínajícím spojkou *a* (*a proto*, *a tak*) a následující podřadicí spojkou (24), kde podle mého názoru platí také interpunkční pravidlo, že se čárka před důsledkovým spojovacím výrazem píše. Uvedu však dva doklady, v nichž toto interpunkční pravidlo není dodrženo, a to, že

¹⁰ O kontaktních dvojicích různovětných spojovacích výrazů, v nichž na prvním místě stojí jiné souřadící spojovací výrazy než příčinné a důsledkové, viz Štěpán (2022–2023).

v souvětí není čárka vůbec (25), nebo se čárka píše mezi důsledkovou souřadící spojkou a spojkou podřadící i *když* (26).

Anteponované věty jsou příslovecné časové (24, 25), ale i příčinnostní různých druhů včetně přípustkové (26):

- (24) Lidé nepocházejí z továrny, **a proto když** se stoprocentně rovnají do řady, nedělají dobrý dojem. (L. Vaculík)
- (25) Jenže já žádné drobné neměl **a tak když** se celník znovu objevil, oznámila jsem mu s gestem granda [...] (Kejvalová 2004: 84)
- (26) Jarďa se zjevně potřeboval vyzpovídat ze všech svých problémů, **a tak, i když** seděli u velkého stolu spolu s ostatními, povídali si odděleně s hlavami skloněnými těsně k sobě. (Klempera 2011: 65)

Anteponované věty bývají i nepřísllovečné:

- (27) K celkové spokojenosti máme však daleko, **a proto co** se nepodařilo prosadit v letošním roce, budeme chtít dojednat letos.

ZÁVĚR

V článku byl nově zaveden pojem-termín paratactická determinace, ukotvený v rámci FSRP psaného souvětí, a to jen pro syndetické (spojkové) vyjadřování příčinného a důsledkového poměru vět. Řešil se především větosled ve složitém souvětí s paratactickou determinací, při kterém se v psaných textech vyjadřují složitější myšlenkové struktury, čemuž napomáhá interpunkce. Došlo k formulaci nových interpunkčních pravidel, jež doplňují platnou kodifikaci.¹¹

PRAMENY

- Blahová, H. (2018): *Takoví jsme, matičko*. Hradec Králové: Milan Hodek — Paper Jam.
- Černucká, V. (2013): *Chuť na hřích*. Brno: Moba.
- Devátá, I. (2014): *Radši nekoukat*. Praha: MOTTO.
- Fibiger, M. (2004): *Aussiger*. Olomouc: Votobia.
- Herčík, J. — Hrachovcová, A. (2009): *Zvěrolékaři na cestách*. Řitka: Daranus.
- Kejvalová, T. (2004): *Směju se a (ne)pláču*. Ústí nad Orlicí.
- Klempera, P. (2011): *Absurdní interview s Václavem Havlem*. Praha: Brána.
- Křen, M. — Cvrček, V. — Hnátková, M. — Jelínek, T. — Kocek, J. — Kovářiková, D. — Křivan, J. — Milička, J. — Petkevič, V. — Procházka, P. — Skoumalová, H. — Šindlerová, J. — Škrabal, M.: *Korpus SYN*, verze 11 ze 14. 12. 2022. Ústav Českého národního korpusu FF UK. Dostupný z [www: <https://korpus.cz>](http://www.korpus.cz).
- Louda, J. (2017): *Láska (ne)slučitelná se životem*. Praha: Brána.
- Novotný, J. (2013): *Myslivočké příběhy*. Třebíč: Akcent.

11 Děkuji oběma neznámým recenzentům za podnětné připomínky.

Stuchlíková, J. (1997): *Indiáni politici plukovníci*. Praha: Panglos.

BIBLIOGRAFIE:

Grepl, M. — Karlík, P. (1986): *Skladba spisovné češtiny*. Praha: SPN.

Hausenblas, K. (1958): Syntaktická závislost, způsoby a prostředky jejího vyjadřování, in: *Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury II*. Praha: SPN, s. 23–51.

Hrbáček, J. (1967): K poměru mezi spojovacími prostředky členskými a větnými (podřadící spojky v jednoduché větě), *Naše řeč* 50(3), s. 138–144.

Hrbáček, J. (1996): Věta a výpověď. Výpovědní spojení a jeho formy, in: M. Čechová a kol., *Čeština — řeč, jazyk*. Praha: Institut sociálních vztahů, s. 225–340.

Karlík, P. (1995): *Studie o českém souvětí*. Brno: Masarykova univerzita.

Panevová, J. a kol. (2014): *Mluvnice současné češtiny 2 / Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*. Praha: Karolinum.

Pešek, O. (2011): *Argumentativní konektory v současné francouzštině a češtině*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích.

Prošek, M. (2019): Psaní čárky před spojkami *a, i, ani*, in: M. Pravdová — I. Svobodová (eds.),

Vokáč, P. (2003): *Nevyjasněné záhady II. tisíciletí*. Třebíč: Tempo.

Akademická příručka českého jazyka, 2., rozšířené vydání. Praha: Academia, s. 165–170.

Svoboda, K. (1972): *Souvětí spisovné češtiny*. Praha: Universita Karlova.

Štěpán, J. (2012): K teorii souvětých členů (klauzí), *Slovo a slovesnost* 73(2), s. 83–102.

Štěpán, J. (2013): *Souvětí současné češtiny*. Liberec: Technická univerzita v Liberci.

Štěpán, J. (2017): Spojka *neboť* (K metodologii současné souvětě syntaxe), *Jazykovědné aktuality* 54(1–2), s. 17–28.

Štěpán, J. (2022–2023): Složitě souvětí a kontaktní dvojice různovětných spojovacích výrazů, *Český jazyk a literatura* 73(5), s. 227–232.

Štěpán, J. (připravuje se): Složitě souvětí, in: F. Štícha a kol., *Velká akademická gramatika spisovné češtiny III. Syntax: Syntagma / Věta / Souvětí*. Praha: Academia.

Štícha, F. (2018): Několik poznámek k synonymii a frekvenci příčinných spojek, *Korpus — gramatika — axiologie* 17, s. 57–65.